

İbn Kemmûne'nin Cisim Anlayışı*

Fatma Zehra Pattabanoğlu**

Öz: İslâm felsefenin klasik dönem çalışmalarının ardından, on ikinci yüzyıl sonrasında ortaya çıkan yeni yapılanmanın resmini görmek ve sonraki süreci anlamak bakımından İbn Kemmûne (ö. 1284) dikkat çeken isimlerdendir. Bu makale onun daha önce akademik camiada tartışılmamış cisim teorisiyle ilgilidir. Bundan dolayı konu, mümkün bir mahiyet olarak cismin nasıl varlık kazandığı ve bu süreci yönlendiren ilkelerin tabiat alanına nasıl yansıdığı, cismin ne olduğu, kurucu unsurları, çeşitleri, nitelikleri ve eklentileri çerçevesinde tabiat felsefesi ve metafizikle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Böylece İbn Kemmûne'ye göre ilk cismin ilk felek olduğu, daha sonrakilerin sudür süreci içerisinde meydana geldiği ve cismin sebebinin akıl olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca madde ve süretten oluşan cismin; kesintisiz, kendisine işaret edilen ve aklen sonsuz bölünebilir bir cevher olduğu belirlenmiş, ancak cismin kurucu unsurlarından olan madde ve süretin cevher kategorisi altında değerlendirilmediği görülmüştür.

Diğer taraftan İbn Kemmûne'nin müstakil eserlerinde ve şerhlerinde Meşşâi ve İshrâki geleneğin cisim hakkındaki temel iddialarına yaklaşımı gözden geçirilmiştir. Bu iddiaların detayında yapılan ispatlar ve akıl yürütmelerde, cismin tanımı ve tabiatı konusunda İbn Kemmûne'nin büyük oranda İbn Sînâ gibi, cismin nitelikleri ve eklentileri konusunda ise kısmen Sühreverdî gibi düşündüğü anlaşılmıştır. Çalışmada Sühreverdî'de dönüşüm geçiren İbn Sînâ'nın cisim teorisinin, İbn Kemmûne'de nasıl şekillendiği ve bu bağlamda özgün bir içeriğinin olup olmadığı araştırılmıştır. Böylece sistem kurucu olan her iki filozoftan sonra, İslâm düşüncesinde felsefi birikimin değişim, dönüşüm ve aktarım sürecini takip edebilmek açısından makalenin alana katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Kemmûne, cisim, cevher, araz, madde, süret

The Understanding Of Body In Ibn Kammûna

Abstract: Ibn Kammûna (d. 1284) is one of the prominent names that present the new structuring that emerged after the classical period studies of Islamic philosophy following the twelfth century. This article deals with his theory of body which has not been discussed before in the academic community. The subject has been handled in connection with the philosophy of nature and metaphysics concerning questions such as how the body exists as a possible essence, how the principles guiding this process are reflected in the field of nature, what the body is, its constituent elements, types, qualities, and additions. Thus, it was determined that in Ibn Kammûna, the first body was the first sphere, the later ones occurred in the process of emanation, and the cause of the body was intellect. Besides, it was established that the body consisting of matter and form is continuous, pointed to itself, and is an infinitely divisible substance. However, it was observed that matter and form, which are constituent elements of the body, were not evaluated under the category of substance.

On the other hand, Ibn Kammûna's approach, which is included in his original works and commentaries, to the main claims of the Peripatetic and Illuminationist traditions about the body has been reviewed. Through the proofs and reasoning made in the details of these claims, it was understood that Ibn Kammûna thought mostly like Ibn Sînâ about the definition and the essence of the body. He occasionally agreed with Suhrawardî about the properties and additions of the body. In this study, it was investigated how the body theory of Ibn Sînâ, who was transformed in Suhrawardî, was shaped in Ibn Kammûna, and whether it has original content in this context. Thus, we aimed to contribute to the field to follow the change, transformation, and transfer process of philosophical accumulation in Islamic thought after these two philosophers, who were the founders of these schools.

Keywords: Ibn Kammûna, body, substance, accident, matter, form

* Makalenin yazım ve yayımlanması sürecinde yönlendirici fikirleriyle destek olan Doç. Dr. Eşref Altaş ve Doç. Dr. Mustakim Arıcı hocalarıma, ayrıca Nazariyat Dergisi'nin anonim hakemlerine teşekkürlerimi sunarım.

** Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Felsefe Bölümü. İletişim: f.zehrapattabanoğlu@hotmail.com

Giriş

Cisim meselesi, önemli ölçüde günümüzün fen bilimlerini ilgilendiriyor gözükse de felsefe alanında da tartışılmaya devam etmektedir. İslâm felsefe geleneğinde Meşşâî ve İşrâkî düşüncedeki farklı bakış açıları, cisim anlayışına da sirayet etmiştir. Aristoteles'i takip eden Meşşâîlerde var olması bakımından metafizik biliminde, harekete konu olması ve duyulur olması bakımından ise doğa bilimlerinde incelenen cisim, “üç boyutlu, kesintisiz ve sürekli bölünebilen bir cevher” olarak tanımlanmıştır. Bu ekolün en önemli temsilcisi sayılan İbn Sînâ'ya (ö. 1037) göre madde ve sûretten oluşan tabii cismin iki ilkesi vardır. Bunlara eklenenler de dokuz kategoriden oluşan arazlardır.¹ İşrâkî felsefenin kurucusu Sühreverdi (ö. 1191) ise, Meşşâîlerin heyulâ ve sûretten oluşan cevher teorisine karşı çıkarak, “karanlık bir berzah” dediği cismi, mikdâr kavramıyla açıklamaktadır.² Bu iki geleneğin dışında atom görüşünü kabul eden kelâmcılar ise, cismin madde ve sûretten değil, gayrı mütehayyiz atomlardan meydana geldiğini düşünürler ki, cismin eklentileri bu açıdan farklılık arz etmektedir.

İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbihât* ve Sühreverdi'nin *et-Telvihât* adlı eserlerine yaptığı şerhler çerçevesinde her iki filozofun düşüncelerinden iktibaslar yapan İbn Kemmüne ise, Fahreddin Râzî (ö. 1210) ve Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 1274) gibi düşünürlerden de istifade ederek dönemine intikal eden felsefi birikimi iyi değerlendirmiş, çağdaşlarına da kendisini kabul ettirmiştir. Nitekim yazışmalarından birinde Tûsî'nin “Dostların en zekisi ve zamanın bir tanesi olan değerli filozof İbn Kemmüne” şeklinde hitabı bunu destekler mahiyettedir.³ Şimdiye kadar onun hakkında ulusal ve uluslararası düzeyde metafizik, nefis, nübüvvet, bilgi, ahlâk, genel felsefesi ve dinler tarihine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ancak İbn Kemmüne'nin felsefesinde merkezî role sahip olan cisim konusu, müstakil bir çalışma olarak ele alınmamıştır.⁴ Düşünce

- 1 İbn Sînâ, *Kitâbü'n-Necât*, nşr. Mâcid Fahrî, (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedide, 1982), 135-136; *en-Necât: Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013), 89-90. Aristoteles'e göre doğa biliminde ilk olarak incelenmesi gereken ilkeler; madde, form ve yokluk denilen varlığın ilkeleridir. Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: YKY, 2012), 25, 29.
- 2 Sühreverdi, *İşrâk Felsefesi: Hikmetü'l-İşrâk*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 94-96, 118; Suhrawardî, *The Philosophy of Illumination*, ed. John Walbridge ve Hossein Ziai (Provo: Brigham Young University, 1999), 56-59, 76.
- 3 İbn Kemmüne, “Ecvibetü'l Mesâilî İzziddîn Ebû Rızâ Sa'd b. Mansûr b. Kemmüne”, *Ecvibetü'l Mesâilî'n-Nasîriyye (Felsefe Mektupları Tûsî ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefi Yazışmalar)*, çev. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 71.
- 4 “İbn Kammüne and the 'New Wisdom' of the Thirteenth Century” adlı makale tabiat ve evrenle ilgili konulara değinse de cisimle ilgili temel meseleleri içermemektedir. Bkz. Y. Tzvi Langermann, “İbn Kammüne and the New Wisdom of the Thirteenth Century”, *Arabic Sciences and Philosophy* 15/2 (2005): 277-327. Daha önceki çalışmalarımızda İbn Kemmüne'nin cisimle ilgili fikirlerine çok sınırlı olarak değinilmiş olsa da bunlar, meseleyi kuşatıcı ve dakik tartışmaları içermemektedir. Bkz. Fatma Zehra Pattabanoğlu, *İbn Kemmüne ve Felsefesi* (Ankara: Elis Yayınları, 2014); “İbn Kemmüne'nin Evren Tasavvuru”, *Erdem* 77/2 (2019): 61-86.

ekollerinin cisim konusundaki temel kabulleri metafizik, epistemoloji, ahlâk, teoloji vb. alanlarda belirleyici olduğu için, probleme dair araştırılan kavramların iyi analiz edilmesi gereklidir. Bu sebeple elinizdeki makalede İbn Kemmûne'nin cisim anlayışı; tanımı, ispatı, tasnifi, mahiyetinin kurucuları, kurucularının özellikleri, eklentileri gibi temel hususlar çerçevesinde ele alınmıştır. Makalenin sınırları imkân verdiği ölçüde, şârihi olduğu İbn Sînâ ve Sühreverdî'nin görüşlerine başvurulmuş, konuyu daha dakik hale getirmek ve tespit edilen problemler etrafında İbn Kemmûne'nin pozisyonunu belirlemek için şu sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır:

- a. İbn Kemmûne cismin tanımında hangi esaslara öncelik vermiştir?
- b. Cismin madde ve sûretten mürekkep olduğunu kabul ettiği halde, bunların cevherliği konusunda niçin Meşşâîleri eleştirmiştir?
- c. Cevher ve araz sınıflamasında hangi ekolü benimsemiştir?
- d. Sühreverdî'nin *et-Telvihât*'ta cismi, madde ve sûretten mürekkep cevher saydığı halde, *el-İşrâk*'ta bu terkibe karşı çıkıp cismi mikdârdan ibaret basit cevher olarak görmesi ve buna ilaveten *et-Telvihât*'ta ölçüyü araz olarak nitelerken, diğerrinde cevher demesi felsefî camiada, bir çelişki olarak görülürken, İbn Kemmûne bu probleme nasıl yaklaşmıştır?
- e. İslâm düşünce geleneğinde İbn Kemmûne'nin cisim teorisine katkısı nedir?

İbn Kemmûne eserlerinde cisim ve onunla alakalı konuları çeşitli açılardan kaleme almıştır. Onun en geniş hacimli eseri olan *el-Cedid fi'l-hikme*'nin "Tabiî cisimler, kurucuları ve hükümleri" başlıklı bölümü, doğrudan cisimle alakalı gözükse de aslında hemen hemen her bölüm, cisimle ilgili bir yöne sahiptir. Mezkûr konu çeşitli başlıklar altında şerhlerinde, çok geniş pasajlar olmasa da diğer risalelerinde ve mektuplarında da ele alınmıştır. Bu minvalde çalışmada *el-Cedid fi'l-hikme* merkezde olmak üzere ilgili eserleri gözden geçirilmiş ve yeri geldikçe karşılaştırılan filozofların kitaplarına başvurulmuştur.

İbn Kemmûne'ye göre cismin varlığının ispatı, mümkün bir mahiyet olarak nasıl varlık kazandığı ve ilkelerinin tespiti metafizik bir incelemeyi gerektirmekle birlikte, genel olarak cisimler ve cismani varlıklar, doğa bilimlerinin konusudur.⁵ Nitekim doğayla ilgili konuların çoğu duyuyla algılandığı için, tasavvuru açık olan bahisleri içerir. Her bilimin zâtî arazlarından ve gerekliliklerinden bahseden bir konusu vardır. Bu bilimin de konusu, "mutlak olarak değil, bilakis harekete ve değişmeye tabi olması bakımından tabiî cisimdir." Böylece tabiî cisim sınırlandırmasıyla, arazlardan

5 Hossein Ziai, "The Illuminationist Tradition", *History of Islamic Philosophy*, ed. Seyyed Hossein Nasr ve Oliver Leaman (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1996), 487.

sayılan matematiksel cisim dışarıda bırakılmış olur.⁶ Nitekim doğa felsefesinde hareket, uzam, bölünebilirlik, maddesel olma gibi fonksiyonlara dayanarak, temel fizik alanında cismin ilkelerine ve eklentilerine yer verilmektedir. Bu bağlamda İbn Kemmûne'ye göre tabii cismi bilmek için, doğa biliminin ilkeleri gereği öncelikle onun ispatı, ikinci olarak tarifi, üçüncü olarak da mahiyetinin kurucu cüzleri ele alınmalıdır.⁷ Biz de şimdi sırasıyla cismin varlığının ispatı, ne çeşit bir varlık olduğu ve bu varlığın nasıl meydana geldiğini kısaca anlattıktan sonra tasnifine geçeceğiz. Ardından cismin kurucu ilkelerini ele alırken metafizik bir problem olarak cevher-araz ve madde-sûret kavramlarını değerlendirip kısaca doğa felsefesinin konusu olan tabii cismin eklentilerine yer vereceğiz.

A. Cismin İspatı ve Tanımı

İbn Kemmûne'ye göre tabii cisim, duyu yönünden bilinir.⁸ Duyuların cisme delalet etmesi, varlığının da açık göstergesidir. *et-Telvihât*'ta "Cismin varlığını kabul etmek zorunludur. Çünkü sarîh akıl buna hükmeder. Cisim sırf duyulur bir şey değildir. Nitekim duyuların idraki cismin yüzeyi ve zahiriyle sınırlıdır. Duyu yardımcı konumunda olup, akıl zorunlu olarak onun hakkında hükmeder" sözlerini açıklarken, Sühreverdî'nin ilk defa cismin akledilir olmasına dikkat çektiğini haber veren İbn Kemmûne, duyuların, cismin nicelik kategorisinden yüzey, nitelik kategorisinden renk gibi bazı arazları idrak etmekle kalmadığını, aynı zamanda cismin varlığının zorunlu olması konusunda akla yardım ettiğini söyler. Bu sebeple cisim, arazları yönünden duyulur iken, zatı yönünden akledilirdir. Akıl cismin varlığına hükmetmesi duyusal idrake dayansa da akıl, cismin zâtının varlığının bilgisine evvelî olarak ulaşabilir. Çünkü akıl tasavvurdan sonra hükmettiği şey hakkında, evvelî olarak hükmeder. İbn Kemmûne neticede, "Cisim bütün yönlerden duyuyula bilinir, bazı yönlerden duyuyula bilinir ve asla duyuyula bilinmez" şeklindeki üç görüşü tartışarak, bunlardan cismin bazı yönlerden duyuyula bilinmesinin en doğru tercih sayılabileceğine işaret eder. Zira tıpkı havanın renginin olmaması gibi, aklın zorunlu olarak hüküm verdiği durumda, her yönden hisle algılanma şartı yoktur.⁹

6 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât fi şerhi't-Telvihât: et-Tabiiyyât*, ed. Hossein Ziai ve Ahmed Alwishah (California: Mazda Publishers, 2003), 3-4.

7 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabiiyyât*, 4.

8 İbn Kemmûne, *el-Cedîd fi'l-hikme*, thk. Hâmid Mer'îd el-Kübeysî (Bağdat: Câmîatü Bağdâd, 1982), 333.

9 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabiiyyât*, 4-6; Şihâbüddin es-Sühreverdî, *Kitâbü't-Telvihât: Hikmet Parlıtları*, çeviri ve eleştirili metin Ahmet Kamil Cihan ve Salih Yalın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 208-209.

Varlık olması bakımından cismin incelenmesine gelince öncelikle filozofun varlık kavramına göz atmak gerekir. Bu bağlamda “zorunlu-mümkün” ve “zâtî-arazî” sınıflamasına giden İbn Kemmûne, daha sonra aklî itibarların haricî mahiyetlere nispet edilmesi bakımından mevcudu, “zorunlu”, “cevher” ve “araz” olmak üzere üçe ayırır:

Zâtî gereği ve zâtıyla (*lizâtihi ve bizâtihi*) mevcut, bir sebep olmaksızın ve kendi dışında bir ikame edici bulunmaksızın var olan, kendi zâtından dolayı “zorunlu”dur. Zâtî gereği, zâtıyla olmayan (*lizâtihi lâ-bizâtihi*) mevcut, kendi zâtıyla kaim olması ve gerektirici bir sebebi olmasından dolayı “cevher”dir. Ne zâtî gereği ne de zâtıyla (*lâ-lizâtihi ve lâ-bizâtihi*) mevcut, kendi zâtıyla kaim olmamasından ve gerektirici bir sebebi olmasından dolayı “araz”dır.¹⁰

İbn Kemmûne'ye göre Zorunlu Varlık tektir. Onun dışındakiler, dolayısıyla cisim mümkün varlıktır. Dış dünyada bağımsız olarak var olduğu için zâtî varlıktır (*el-mevcûd bi'z-zât*),¹¹ diğer tasnife göre de cevherdir. Ancak cisme arazlar iliştiği için zorunlu varlık ne cisimdir ne de cisimle alakalıdır. Zira varlığı duyulur cisme taalluk eden her şey, zorunlunun takdiridir. Her duyulur cisim, niceliksel olarak ve manevî bölünmeyle heyûlâ ve sûrete bölünerek çoğalır. Dolayısıyla duyulur cisim ve onunla alakalı her şey, nedenlidir (*malûl*).¹² İbn Kemmûne yukarıdaki varlık tasnifinde zorunluyu, cevherden ayrı bir sıkta gösterdiği halde, aynı eserin farklı bir pasajında cevher kategorisinde değerlendirmiştir. Bu durumda filozofun ifadeleri birbiriyle çelişiyor gibi gözükse de cevherin mutlak ve mukayyet ayrımına dayanarak meseleye şöyle bir çözüm aradığı söylenebilir:

Cevher ya varlığı zâtî gereği zorunlu olan zorunlu varlıktır (*vâcibü'l-vücûd*) ya da bunun gibi olmayan mümkün varlıktır. Zorunlu olmayan ya mümkündür ya da imkânsızdır. Bölünmeyi kabul ettiği için (*li-kevni mevrûdi'l-kismet*) imkânsız değilse mutlak cevher değil, mevcut oluşuyla mukayyet cevherdir. Öyleyse o cevher, mümkündür. Her mümkün (bileceğin gibi) ya bir mekândadır (*mütehayyiz*), ferdi cevherin/atomun imkânsızlığından dolayı bu cevher, cisimdir ya da bir mekânda olmayıp (*gayri*

10 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 214.

11 İbn Kemmûne, “Takrîbü'l-mehecce ve tehzîbü'l-hucce (Telhîsü'l-hikme)”, *A Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla İbn Kemmûna (d. 683/1284) and His Writings*, nşr. Reza Pourjavady ve Sabine Schmidtke (Leiden: Brill, 2006), 203; İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 215.

12 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvihât: el-İlâhiyyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa 854, 176a-b; İbn Kemmûne *Kitâbü'l-Meâlim'e* yaptığı talikte Fahreddin er-Râzî'nin zorunluyu açıklarken onun *cisim olmamasına* vurgu yaptığını belirtir. İbn Kemmûne'ye göre böylece cisimlerin ve mütehayyizlerin türdeş olması deliline dayanarak, zorunlunun cisim olmadığı kanıtlanır. Buna göre cisim olan şeyde zâtî için özel bir mikdâr gerekli olursa, her cismin öyle olması ve bir tahsis ediciye ihtiyaç duyması gerekir. İbn Kemmûne, *Ta'likât ale's-suâlâti'l-mevrûde ale'l-usûleyn min Kitâbi'l-Meâlim*, ed. Sabine Schmidtke ve Reza Pourjavady (Tahran: Iranian Institute of Philosophy, 2007), 50.

mütehayyiz), ruhanî veya mufarık varlıktır. Tedbir (yönetme), tasarrufta bulunma veya yetkinleştirme bakımından ya cisimle alakası vardır –ki o nefis ve ruhtur– ya da cisimle böyle bir alâkası yoktur –o da akıldır–.¹³

Bu ifadelerden İbn Kemmûne'nin, Meşşâilerin madde, sûret, cisim, nefis ve akıl olmak üzere beş çeşitten oluşan cevher sınıflamasında değişikliye giderek, madde ve sûreti cevher kategorisine dâhil etmediği görülmektedir. Bu durumda “kendisi cevher olan cismin cevher sayılmayan madde ve sûretten nasıl teşekkül ettiği” ve “cevherin arazla kaim olup olamayacağı” soruları akla gelmektedir. Ancak bu soruların cevabını, cismin kurucu ilkeleri başlığı altında ele alınacağı için şimdilik erteleyebilir ve cismin tanımıyla ilgili konumuza dönebiliriz.

İbn Sînâ *Kitâbu'ş-Şifâ*'da sadece farazî üç boyuta sahip olması bakımından cismin tanımının yapılamayacağını, cismin uzamları bilfiil değişse bile, kendisinin cisim olarak sabit kalacağını söylemiştir.¹⁴ Sühreverdi ise *et-Telvihât*'ta “Cisim dik açılarla birbirini kesen üç boyutun farz edilmesi mümkün olan cevherdir”¹⁵ tanımını yapsa da, *Hikmetü'l-İşrâk*'ta cisme bakışını farklı bir boyuta taşıyarak, nur metafizliğine dayalı bütüncül bir evren tasavvur etmiştir. Böylece nur-mikdâr temelinde kurmaya çalıştığı monistik sistem arayışında esirden oluşan mükemmel, ulvî evren ile unsurlardan oluşan değişken, süflî evreni bütünleştirmeye yönelik bir teori geliştirmiştir.¹⁶ Ona göre “işaretle gösterilen cevher” olan cisim,¹⁷ ölçüden başka bir şey değildir ve üç uzam cismin yanlarının farklı yönlerde gittiği mikdârdır.¹⁸

İbn Kemmûne'ye gelince cisim, kendisine işaret edilebilen, doğal mekâna sahip (*mütehayyiz*) ve bölünebilir bir cevherdir.¹⁹ Ayrıca her tabîi cismin madde ve sûretten terkip edilmiş olması gerekir. Çünkü cismin kendisinde bitişme ve ayrılmayı kabul eden bir yapısı vardır.²⁰ “Cisim kendisinde dik açılarla keşişen üç boyutun tasavvuru mümkün olan cevherdir”²¹ şeklinde yapılagelen tarif ise, tanım (*hadd*) değil, betimlemedir (*resm*). Çünkü cevherin kapsamı cinsin kapsamı gibi değildir. Dolayısıyla bu tarifi ana unsurları, sürekli gereken hassalarla yapılmış, kurucu

13 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 259.

14 İbn Sînâ, *Fizik*, çev. Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı, I (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), 12.

15 Sühreverdi, “et-Telvihât: et-Tabiiyyât”, İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât fî şerhi't-Telvihât: et-Tabiiyyât*, ed. Hossein Ziai ve Ahmed Alwishah, 4; Sühreverdi, *Kitâbü't-Telvihât*, 208-209.

16 İshak Arslan, “Fiziksel Evrenin Bütünleştirilmesi İçin Erken Bir Teşebbüs: Sühreverdi'nin Miktar Kavramı”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* III/2 (2017): 48.

17 Sühreverdi, *İşrâk Felsefesi*, 118; *The Philosophy of Illumination*, 76.

18 Sühreverdi, *İşrâk Felsefesi*, 90; *The Philosophy of Illumination*, 53.

19 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 333; İbn Kemmûne, “Takribü'l-mehecce”, 203.

20 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 336.

21 İbn Sînâ, *Tanımlar Kitabı: Kitâbü'l-Hudûd*, metin ve çev. Aygün Akyol ve İclal Arslan, (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 41, 42; Sühreverdi, “et-Telvihât: et-Tabiiyyât”, 4.

zâtî unsurlarıyla yapılmamıştır.²² Uzamlar cismin arazlarından olduğu için, cismin tarifinin sadece onlara dayanarak yapılmasının mümkün olmadığını, İbn Kemmüne şu meşhur örnekle açıklar:

Mumdan bir parça alıp, onun uzunluğunu bir karış, genişliğini iki parmak, yüksekliğini de bir parmak kıldığımızda ve bu şeklin dışında daire veya başka bir şekil verdiğimizde bu uzamlardan her biri cisim olmasıyla beraber değişir, mum olmaklığı değişmez. Bu uzamlar cismin kurucusu değildir, göksel (*semaî*) ve ayrıık mikdârlar gibi sürekli gerekenlerin dışında, cisme ârız olmuştur (sonradan eklenmiştir). Örnek gösterilen mumluk mikdârı da bunun gibidir. Zikredilen uzamların cisim için arazî olmasından dolayı cismin onlarla tarifi mümkün değildir.²³

İbn Kemmüne, Sühreverdî'nin *et-Telvihât*'ta mikdârı araz, *Hikmetü'l-İşrâk*'ta ise cevher olarak nitelenmesini, zahire bakıldığında çelişki zannedilebileceğini, ama durumun böyle olmadığını şöyle iddia etmektedir:

Sühreverdî'nin *et-Telvihât*'taki mikdâr ve uzamdan kastettiği şey, *Hikmet*'tekiyle aynı değildir. Bunun açıklanması mum örneğinde verilir. Mesela mumda uzunluk, genişlik ve derinlik değişikliği yaparsak onda "sabit olan" ve "değişen" durum vardır. Sabit olan ne artar ne de eksilir. Cismin şekillerinin değişmesi anında genişliği azalır veya boyu uzar veya tersi olur ancak toplamında artma ve eksilme yoktur. Değişen şey nicelikte mikdârların değişmesidir. Uzanım ve mikdârla birinciyi, yani sabit olmayı kastediyorsak o zaman mikdâr, cismin arazı değil, bilakis cismin kendisidir. Yani mikdâr cevherdir, araz değildir. İkinciyi kastediyorsak o zaman birinci manadaki mikdâr, arazdır. *et-Telvihât*'taki ıstılaha göre ikisinin toplamı cisimdir, ikisinden cevher olanı, heyûlâdır. Bu cevheri uzam *Hikmetü'l-İşrâk* ıstılahına göre cisimdir. Ve o kendisinde değişen heyetlere nispetle heyûlâ olarak isimlendirilir. Cisimden hâsil olan bileşik türlere, hale nispetle mahal denilir; ondan hâsil olan türlere göre heyûlâ olarak isimlendirilir. Bundan dolayı *Hikmetü'l-İşrâk*'ta cismin basit olduğu ve burada (*et-Telvihât*'ta) (madde ve sûretten) mürekkep olması arasında bir çelişki olmadığı ortaya çıkmıştır. Uzam *Hikmet*'te cevher, burada (*et-Telvihât*'ta) arazdır. *Hikmet*'te bu cisim ve uzam, buradaki cisim ve uzamın aynısı değildir. Bu çelişki tevehhümü lafzi iştiraktan (eşseslilikten) kaynaklanmaktadır. Cisimlerin cisimlikte ortak olduğu ve mikdârlarda farklılaştığı, mikdârın cisimliliğin kendisi ya da bir cüzü

22 İbn Kemmüne, *et-Tenkîhât: et-Tabüyyât*, 6; İbn Sinâ, *Metafizik*, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, I (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), 57, 59.

23 İbn Kemmüne, *et-Tenkîhât: et-Tabüyyât*, 10. Benzer ifadeler için bkz. İbn Sinâ, *İşaretler ve Tembihler: el-İşârât ve't-tenbihât*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2005), 91; Nasirüddin et-Tûsî, *el-İşârât ve't-tenbihât maa Şerhi Nasiriddin Tûsî*, thk. Süleyman Dünyâ, II (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1960), 150.

olmadığı söylenir ki, o zaman mikdâr cismin dışındadır. Sühreverdî ise buna şöyle cevap vermiştir: Cisimlerin cisimlikteki ortaklığı, küçük ve büyük mikdâr arasındaki müşterek mikdârlığın kendisindeki ortaklığıdır. Cisimlerin mikdârlardaki farklılığı ise büyük ve küçükün özelliklerindeki farklılıktır.²⁴

İbn Kemmûne'ye göre Sühreverdî *et-Telvihât*'ta araz saydığı mikdâr kavramıyla mumun kenarlarının ölçülerini, *Hikmetü'l-İşrâk*'ta cevher olarak nitelediği mikdârla ise mumun toplam ölçüsünü kastetmiştir. İşrâkî ve Meşşâî felsefeyi telfik etmeye çalışan bu bakış açısı, Tahir Uluç'a göre Sühreverdî'yi Meşşâî felsefeye yaklaştırma girişimidir. Nitekim Kutbüddin eş-Şîrâzî de *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*'ta aynı ifadeleri tekrarlamıştır. Hatta eserinde kaynak vermeksizin *el-Cedid fi'l-hikme*'den de pek çok iktibasta bulunmuştur.²⁵ *et-Telvihât*'ta uzamın tek bir tabiat olduğunu, cisimde birisi cevher, diğeri araz olan iki uzamın olamayacağını söyleyen Sühreverdî açık olarak *el-İşrâk*'taki ifadeleriyle çelişse de İbn Kemmûne yine iki eser arasında uzlaşmaya gider. Buna göre cisim, sadece cevher değildir, cevher ve arazın toplamıdır. Cevher heyûlâdır, araz ise mukavvim uzamdır.²⁶

İbn Kemmûne'ye göre cisim bütün ve bilfiil bitişik olmakla birlikte, bilkuvve sonsuz şekilde bölünebilirdir. Cisimlerin bilfiil bitişik olmasının sebebi daha sonra da söyleyeceğimiz üzere cisimlik (bitişiklik) sûretidir. Zira cismin mahiyetinin kurucu unsurları madde ve sûrettir. İbn Kemmûne müstakil eserlerinde cisimliliğin boyutlara sahip olmakla değil, cisimlik sûretine sahip olmakla gerçekleşeceğini ileri sürdüğü için Meşşâî yaklaşımı benimserken, kendisine işaret edilen ve mütehayyiz cevher nitelimesinde ise İşrâkî düşünceye yakın durmakta, ancak cismin sadece ölçü ile tanımlanmasını eleştirmektedir. İbn Kemmûne'nin cisim teorisi, şimdi sırasıyla ele alacağımız cismin tasnifi ve kurucu unsurları bölümlerinde daha belirgin hale gelecektir.

B. Cismin Tasnifi

İbn Kemmûne yapısı, konumu ve özellikleri bakımından cismi, tabii-matematiksel, basit-bileşik, felekî-unsurî, mat-yarısaydam-saydam, ağır-hafif ya da nemli-kuru olarak sınıflandırmaktadır. Buna göre dört başlık altında cisim tasnif edilebilir:

24 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvihât: el-İlâhiyyât*, 178b-179a. Benzer ifadeler için bkz. Kutbüddin eş-Şîrâzî, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*, ed. Abdullah Nürânî ve Mehdi Muhakkık (Tahran: Müessesesi-yi Çâb ve İntişârât-ı Hikmet, 2001), 215-216.

25 Tahir Uluç, *Sühreverdî'nin İbn Sinâ Eleştirisi* (İnsan Yayınları: İstanbul: 2014), 103.

26 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvihât: el-İlâhiyyât*, 178a.

1. Tabîî (Doğal) ve Matematiksel Cisim

Cismin tabîî ve matematiksel ayrımı, mikdâr kavramının cismin mahiyetine mi yoksa arazlarından birine mi işaret ettiğini görmek bakımından gereklidir. Bu bağlamda Meşşâî ve İşrâkî düşünce farklı taraflarda yer alır. İbn Sinâ'ya göre, genleşen ve yoğunlaşan cisimlerde cisimliliğin ölçüsü değiştiği halde, cisimliliği değişmediği için tabîî cisim bu sıfattaki bir cevher iken, matematiksel cisim zâtî itibarıyla cismin bir iştir. ²⁷ Sühreverdi'ye göre "Mutlak cisim soyut ölçü (*mutlak mikdâr*) iken, özel cisimler de özel ölçülerdir. Dolayısıyla cisimler soyut ölçüde ortak, özel farklı ölçülerinde farklı oldukları gibi, cisimlikte ortak iken özel farklı ölçülerinde farklıdır." ²⁸

İbn Kemmûne'ye göre cismin mahiyeti ile boyutları birbirinden farklı şeylerdir. Mikdârların kısımları çizgi, yüzey ve hacim (*bu'dû't-tâm*) olmak üzere üçtür. Bu mikdârlar ile tabîî cisim arasındaki fark, mum örneğinde olduğu gibi tabîî cismin değişmezliği iken, matematiksel cismin değişir olmasıdır. Çizgi, yüzey, derinlik ve onların toplamı olan hacim arazdır ki, matematiksel cisim de hacimle tabir edilir. ²⁹ Tabîî cisim cevher başlığı altında, matematiksel olan ise sürekli nicelik yani arazlar başlığı altında vazedilir. Nitekim mikdâr, sabit ve sürekli niceliktir. ³⁰ Tabîî cisim, matematiksel cismi gerekli kılarken, matematiksel cisim ise kesiti olan düzlemde, düzlem kesiti olan çizgide, çizgi de noktada son bulur. ³¹ Mikdâr, cismin kurucu unsuru ya da cisim olması bakımından onun bir türü değildir. Heyûlânın kendisinin haddizatında bir mikdârı olmamasına rağmen mikdârın mahalli, heyûlâdır. Böyle olmasaydı bu mikdârın mahalli başka bir mahal olurdu. Bu da sonsuza kadar giderdi ki, bu da çelişkidir. ³²

2. Basit (Yalın) ve Bileşik Cisim

Tabîî cisim ile matematiksel cismi birbirinden ayıran İbn Kemmûne, tabîî cismi de kendi arasında basit ve bileşik olmak üzere sınıflandırır. Tabîî cisim duyu bakımından insan bedeni gibi tabiatları çeşitli cisimlerden oluşuyorsa *bileşik*; hava gibi tek tabiatı varsa *basit* cisimdir. ³³ Gök cisimleri ve dört unsurdan her biri basit cisimdir. Ortak maddeleri ve farklı sûretleri olan bu dört unsur (rükûn), cismanî âlemin zâtî cüzleridir.

27 İbn Sinâ, *Metafizik*, I, 57-61.

28 Sühreverdi, *İşrâk Felsefesi*, 91; *The Philosophy of Illumination*, 53.

29 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 265; İbn Kemmûne, *Şerhu'l-Usûl ve'l-cümel min mühimmâti'l-ilm ve'l-amel* (*Şerhu'l-İşârât*), Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli 2516, 102a-b, 103b.

30 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 8-9; *el-Cedid*, 261, 265; "Takrîbü'l-mehecce", 202.

31 İbn Kemmûne, *Şerhu'l-Usûl*, 106a.

32 İbn Kemmûne *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 87.

33 İbn Kemmûne, "Takrîbü'l-mehecce", 204; *el-Cedid*, 333.

Bunlar âlemimizde varlığa gelenlerin, kendilerinden oluştuğu unsurlardır. Filozofa göre onlardan oluşmuş bileşiği bir kaba koyduğumuzda topraklık (*arzi*), suluk (*mâî*) ve havalık (*hevâî*) cevherlerinin elde edilmesi, unsurların var olduğunun delilidir. Bunların karışımında (*ihtilâd*) pişirici sıcaklığa ihtiyaç duyulur ki, tabiatıyla pişiren cisim, ateştir. Unsurların felekî cirimlerle olan tesir (*fiil*) ve etkileniminden (*infiâl*) varlıklar meydana gelir. Bu unsurlar birleşerek (*terkîb*) ya da dönüşerek/ayrışarak (*istihâle*) unsurî cismi meydana getirir. Birleşme ve ayrışma yoluyla bileşik cisimleri oluşturan bu zâtî cüzlere “ustukuslar” denir. Bunlar birleşme olmaksızın, ayrışmaya bağlı olarak ortaya çıkmaları itibariyle “unsurlar” olarak isimlendirilir. Böylece her birinin ortak maddesi ve farklı sûreti olması sebebiyle birbirlerine dönüştükleri zaman, oluş ve bozuluşun türleri on ikiye çıkar.³⁴

3. Felekî ve Unsurî Cisim

İbn Kemmûne’de cismin felekî ve unsurî ayrımı bizi Aristoteles’in ay üstü ve ay altı âlem taksimine; bunların nasıl var olduğu problemi ise sudûr teorisine götürür. Buna göre göksel cisimler ay üstü âleminin, unsurî cisimler de ay altının varlıklarıdır. Gök cisimleri “semâiyyât” ve “felekiyyât” yanında “esîriyyât” olarak da isimlendirilir. Zira ay üstü âlemi meydana getiren unsurun tabiatı tektir, esîrdir. Ay altı âlemdeki unsurların tabiatı ise çeşitlidir. Onlardan meydana gelen bileşik cisimler de imtizaçla meydana gelir.³⁵

İslâm filozoflarında Tanrı’dan varlık ve kemalin cömertliği sebebiyle âlemdeki bütün varlıkların bir düzen içinde, ondan taşması anlamında kullanılan sudûr teorisi, cismin varlığa gelişinde çözüm önerisi olarak sunulmuştur. İbn Kemmûne’ye göre de göksel cisimler birbirinin sebebi olmayıp, cisimsel olmayan nedenlerin nedenlisidir. Buna göre Tanrı’nın nedenlisinin, akılsal bir cevher olması ve diğer akılsal cevherlerin İlk Akıl’ın aracılığıyla sâdır olması ve göksel cisimlerin de akılsalların aracılığıyla meydana gelmesi zorunludur. O halde her göksel cismin akılsal bir ilkesi vardır. İlk Akıl’dan, akıl ve feleğin çıkması gibi diğer akıllardan da akıl ve felek çıkar. Bu süreçte unsurî âlemin heyûlâsının son akıl olan Faal Akıl’dan meydana gelmesi gerekir.³⁶ Varlığın İlk Gerçek’ten sudûruyla Zorunlu Varlık’ı akletmesi ve O’nun nispetinden dolayı çıkan durum, İbn Kemmûne’ye göre “üstün mümkünlük (*el-îmkânü’l-eşref*)” kaidesiyle açıklanır. Buna göre İlk Akıl’ın kendi zâtından gelen bir imkân, Evvel sebebiyle olan bir zorunluluğu (*vücûb*), bu iki itibarı ve zâtını akletmesi söz konusudur. Evvel’den

34 İbn Kemmûne, *Şerhu’l-Usûl*, 125b, 126a; *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 218, 225; “Takribü’l-mehecce”, 204.

35 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 218.

36 İbn Kemmûne, *Şerhu’l-Usûl*, 222b, 226a; İbn Sînâ, *el-İşârât*, 130.

sâdır olan aklın varlığının zorunluluğunu ve ona olan nispetini akletmesinden üstün bir şey gerekir ki, o da başka bir akıldır. Kendindeki imkânını akletmesinden de en uzak feleğin cismi meydana gelir. Sabit yıldızlar feleği ikinci akıldan, Zuhâl feleği de üçüncü akıldan çıkar ve bunlar, kevn ve fesad âlemini gerektiren Faal Akıl'a kadar devam eder.³⁷

Göksel cisimlerin şekli küreseldir ve ay altındaki olayların meydana gelmesinde etkindirler. Basit cisimlerin şekillerinin küresel olması zorunlu olsa da bunun, ortak cisimliğe isnat edilmesi mümkün değildir. Çünkü bu şeklin farklı miktârlarla belirlenmiş olması gerekir ki, aksi takdirde bütün cisimler birbirine benzerdi.³⁸ Göksel cisimlerin döngüsel hareketi ve döngüsel meyli vardır; ve bu hareket, iradîdir (*nef-sânî*), zorlamalı ve tabii değildir. Unsurlardan oluşan cisimlerin ise doğal mekânına mahsus meyli vardır ve bu hareket doğrusaldır.³⁹ Ay altı âleminin varlıkları olan unsurî cisimler, dört unsurun karışımı (*imtizâc*) neticesinde oluşurlar. Bu unsurlar, oluş ve bozuluşun zâtî cüzleridir. Dört unsurun birbirine dönüşümünü kabul eden ortak bir heyûlâsı vardır. Unsurlardan birinin baskınlığına bağlı olarak imtizâc yoluyla madenler, bitkiler ve hayvan cinsleri meydana gelir. Bu yaratılanların her birinin kendilerini kuran türsel sûreti vardır; o ilk yetkinliktir, duyulan nitelikler ise ikincil yetkinliklerdir.⁴⁰ İbn Kemmûne'ye göre dört unsur veya bunların bazıları bir araya gelince (*ictimâ*), birleşen cisimlerin bütün cüzlerinde zıt niteliklerinin etkileşmeleri bakımından birbirine benzer ortalama nitelikler hâsıl olur ki, bu onların karışımıdır. Bu ortalama nitelik de mizaçtır. Mizaç ile bozulma (*fesâd*) arasında fark vardır. Bozulma tamamıyla değişme (*tebeddül*) olup, mizaç ise birleşenlerin ortalanmasıdır. Nitekim unsurlar etkileşime girince, sûretiyle etkiler (*fii'l*) ve maddeyle etkilenirler (*infiâl*).⁴¹ Böylece yeryüzünde bu karışımlar sayesinde pek çok farklı cisim meydana gelir.

37 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telviât: el-İlâhiyyât*, 235b; Sühreverdî, *Kitâbü't-Telviât*, 444. Sühreverdî'ye göre sıradüzendeki mertebesi aşağı olan bir mümkün var olduğunda, sıradüzeni onun üstünde olan mümkünün ondan önce var olmuş olması gerekir. O halde varlığa gelecek şeylerin ilk olarak mümkün olması, sonra da en yakın nur, hükümrân nurlar, felekler ve yöneticileri şeklinde üstünlük sıra düzenine uygun olması gerekir. Sühreverdî, *İşrâk Felsefesi*, 154-155. İbn Kemmûne'ye göre üstün mümkün noksan mümkününden önce varlığa gelir ve bu varlıklar mukarreb meleklerdir, bazıları akıllar olarak isimlendirilir. İbn Kemmûne, "el-Kelimâtü'l-vecîze", *A Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*, nşr. Reza Pourjavady ve Sabine Schmidtke (Leiden: Brill, 2006), 150.

38 İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 344.

39 İbn Kemmûne, *Şerhu'l-Usûl*, 104a; *el-Cedîd*, 391; *et-Tenkîhât: et-Tabiiyyât*, 142. Felekî cisimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pattabanoğlu, "İbn Kemmûne'nin Evren Tasavvuru", 69-76.

40 İbn Kemmûne, *Şerhu'l-Usûl*, 127b-129a; Benzer ifadeler için bkz. İbn Sînâ, *el-İşrâât*, 103-104.

41 İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 359; *Şerhu'l-Usûl*, 130b-131a.

4. Duyulur Özellikleri Bakımından Cisim

İbn Kemmûne duyulara konu olması bakımından, önceliği cisimlerin ışığı geçirme derecelerine verdikten sonra, ağırlıklarına, sıcaklıklarına ve şekil almalarına göre tasnif yapar. Buna göre doğrusal hareket etme özelliği olan cisim, birinci tasnife göre, ışığı geçiren “saydam”, ışığı geçirmeyen “mat” ve ışığın tam olarak engellenmediği “yarı saydam” olarak üçe ayrılır. İkincisi, ağırlık ve sıcaklıklarına göre cisim “hafif, sıcak” ve “ağır, soğuk” olmak üzere ayrılır. Üçüncü tasnif ise cismin şekli kabulü veya terki ile ilgilidir. Eğer şekli kabul etmesi veya terki kolay olursa “nemli”, zor olursa “kuru” olarak adlandırılır. Oluş ve bozuluş âleminin basit cisimleri toprak, su, hava ve ateştir. Bu durumda toprak için ışığı geçirip geçirmemesine göre birinci tasniften matlık, ikinci tasniften soğukluk ve ağırlık, üçüncü kısımdan kuruluk gerekir. Su için bu üç tasniften yarı saydamlık, ağırlıkla birlikte soğukluk ve nemlilik; hava için saydamlık, hafiflikle beraber sıcaklık ve nemlilik; ateşte saydamlık, hafiflikle beraber sıcaklık etkindir, kuruluşu veya nemliliği kesin değildir.⁴² Buna göre İbn Kemmûne, Sühreverdî'nin cismin ışığı geçirme özelliklerine göre sınıflamasına⁴³ katıldığı halde onun, ateşi unsurlardan biri olarak görmemesini eleştirmektedir. Çünkü unsurlardan oluşan maden, bitki ve hayvanı bir deney kabına koyduğumuzda topraklık, suluk ve havalık cevherleri elde edilir. Ateşlik cevherine gelince, onun pişirici olması zorunlu olarak varlığına delalet eder. O halde bu sıcaklığın taşıyıcısı, ateştir.⁴⁴ Dolayısıyla ateş de bir unsurdur; zira bu deney kaplarındaki cevherlerin elde edilmesi, ancak ateşle ısıtılmaya bağlıdır.

el-Cedid fi'l-hikme'de İsrâkî geleneğin nur metafiziğine yer vermeyen İbn Kemmûne, İbn Sînâcî çizgiyi takip ettiği için “karanlık bir cevher veya berzah” tanımını kullanmamış, cisimlerdeki farklılığı ışığın kemal veya noksanlığına göre açıklamamıştır. Ancak *et-Telvihât* şerhinde yeri geldiğinde *Hikmetü'l-İsrâk*'tan bazı pasajlar naklettiği için İsrâkî söylemlere yer vermiş, soyut nurdan meydana gelen cisimlerin farklılıklarından bahsetmiştir.⁴⁵ *el-İşârât* şerhinde de zorunlu varlığın ispatıyla ilgili açıklamasında, nefsten yola çıkılan başka bir yolun varlığına dikkat çekerek, cismin karanlık bir cevher olduğunu ve cisimlerin cisimlikte ortak, aydınlanmada farklı olduklarını dile getirmiştir.⁴⁶ Bu örneklerden hareketle İbn Kemmûne'nin her iki şerhten sonra kaleme aldığı *el-Cedid fi'l-hikme*'de İsrâkî bir üslup tercih etmemesinin nedenini, şerhlerinde müellifleri anlama ve açıklama amaçlı bir yaklaşım sergilemiş

42 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 347.

43 Sühreverdî, *İsrâk Felsefesi*, 177-179.

44 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 260; “Takrîbü'l-mehecce”, 203.

45 Bkz. İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvihât: el-Îlâhiyyât*, 272a-b, 275a.

46 Bkz. İbn Kemmûne, *Şerhu'l-Usûl*, 179a-180a.

olmasına bağlamak mümkündür. Nitekim filozof eserlerinde yeri geldiğinde, meselelerin ya da kavramların çeşitli yorumlarına dikkat çekmek için başka eserlerden alıntılar yapmakta, geniş pasajlar nakletmektedir.⁴⁷ Ancak şunun da altını çizmek gerekir ki, İbn Kemmûne müstakil eserlerinde İşrâkî üslubu kullanmasa da cisim teorisinde bu geleneğin belli tanım ve öğretilerini sistemine dâhil etmiştir. Bu sebeple meselenin detaylarında yapılan tartışmalar, filozofun temel düşüncesini tespit etmemize yardım ederken, Meşşâî ve İşrâkî gelenekteki yerini anlamamız, hatta bu geleneklerdeki değişimi görmemiz açısından merkezi bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bu detayları incelemek üzere cismin kurucu unsurlarına geçebiliriz.

C. Cismin Kurucu İlkeleri: Madde ve Sûret

Aristoteles'in öne sürdüğü madde ve sûretten müteşekkil hilomorfik cisim anlayışı,⁴⁸ İslâm dünyasında filozofların çoğunluğu tarafından kabul görmüş ve bu düşünce, atom teorisinin reddini gerektirmiştir. Bu bağlamda Meşşâîler "bilkuvve sonsuz bölünmeye kabil cevher" anlayışını, cismin kendinde bitişik, bütünlüklü bir yapı olmasına dayandırırken, atomcu fikri benimseyen kelâmcılar da "sonlu sayıda ve hiçbir şekilde bölünme kabul etmeyen parça" fikrini savunarak, cismin bilfiil parçalı olduğunu düşünmüştür.⁴⁹

Sühreverdi cismin atomlardan oluşmasının reddi konusunda Meşşâîlere katıldığı halde, heyûlâ ve sûret gibi duyuya konu olmayan, belirsiz kavramlarla cismin anlaşılmasına karşı çıkmış; "bilinmeyen şeyin bilinen şeyle açıklanması" ilkesinden⁵⁰ dolayı, onların mantıksal tutarsızlık içinde olduklarını göstermeye çalışmıştır. Diğer taraftan "sûret, cevherin bir kurucusu olduğuna göre onun da bir cevher olması gerektiği" düşüncesine itiraz ederek arazların cevherlerin kurucusu olabileceğini iddia etmiştir. Çünkü ona göre sûret, ister cevherî ister arazî olsun, türlerin basit hakikatinden ibarettir. Unsurlarda cisimlik ve heyetten başka bir şey olmadığı için, duyularla hissedilemeyen sûretler yerine, güçlenebilen ve zayıflayabilen nitelikler

47 İbn Kemmûne'nin felsefî geleneği, kaynakları ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, *Aklın Hazzı İbn Kemmûne'de Bilgi Teorisi* (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2004), 20-25; Fatma Zehra Pattabanoğlu, "Nûr Kavramı Bağlamında İbn Kemmûne'nin İşrâkî Gelenekteki Yeri", *Şeyhü'l-İşrâkî'nin İzinde: İlk Dönem İşrâkî Şârihler*, ed. M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt ve Kamuran Gökdağ (Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2015), 202-211.

48 Aristoteles'e göre cevher, değişen varlıklardaki değişmeyen, daimî olan şeydir. Üç çeşit cevher vardır, bunların ilki madde, ikincisi form, üçüncüsü de ilk ikisinin birleşimi olanır. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 314-315, 488-489.

49 Mehmet Sami Baga, "İbn Sînâ Sonrası İslâm Felsefesinde Cisim Teorisi: *Hikmetü'l-'Ayn* ve Şerhleri Çerçevesinde" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 217.

50 Sühreverdi, *İşrâk Felsefesi*, 39; *The Philosophy of Illumination*, 10.

kalmaktadır.⁵¹ Dolayısıyla nurların hakikati bir olsa da, kemal ve noksanlıktaki ışımalara göre cisimlerde farklılık söz konusudur. Cisim zâtıyla kaim mikdâr olduğu için, Meşşâilerin heyûlâ dediği ve tek özelliği var olmak olan, ölçüleri ve sûretleri kabul eden bir şey yoktur. Yani o, zihnîdir, duyulur değildir.⁵²

İbn Kemmûne'ye göre ise dış dünyadaki cismin bilfiil veya varsayımsal olarak bölünmeyi kabul etmeyen parçalardan mürekkep olması imkânsızdır. Aynı şekilde cismin her biri aklî ya da farazî olarak bölünmeyi kabul etsin veya etmesin, bilfiil sonsuz parçalardan oluşması da imkânsızdır. Yani cisim bilfiil sonsuz parçalardan oluşmaz, ancak aklen bilkuvve sonsuz bölünebilir. Nitekim cisimle ilgili varılmak istenen şey, “parçaları bilfiil sonsuz farz edilen cismin, bilfiil sonlu” olmasıdır.⁵³ Cismin bitişme ve ayrılmayı kabul eden yapısı, heyûlâdır, yani soyut olan maddedir. Madde bitişme anında, öncesinde ve sonrasında sabittir. Onun kendi özünde bitişme (*ittisâl*) ve ayrılma (*infisâl*), birlik (*vahdet*) ve çokluk (*teaddüd*) yoktur. Madde, cisimdeki bu şeyleri kabul edicidir (*kâbil*), dolayısıyla bunlara ancak konu olur. “Bitişiklik veya bir olma (kesintisizlik veya bütünlük)” ise sûrettir (*ve'l-ittisâlü ev el-vahidetü hüve's-sûretü*).⁵⁴ Bitişiklik (*ittisâliyye*) hüviyeti kendi zâtıyla kaim bir şey değil, bitişenle (*muttasıl*) beraber bir şey olduğu için cismin mahiyeti o olmadan akledilemez. İşte cisim bu “bitişik denilen sûret” ve “bitişmeyi kabul eden maddeden” oluşur ki, onlar cismin kurucularıdır. Bu ikisinin toplamı ise cevherdir. Ancak İbn Kemmûne'ye göre bu bitişiklik, zâtıyla değil de heyûlâ ile kaim olduğu için cevher değildir (*in kâne el-ittisâlü alâ hâze'l-kitâbi, leyse bi-cevherin li-kıyâmihi heyûlâ, lâ-bizâtihi*). Cismin kabulü vasıtasıyla heyûlânın sabit olduğu ayrılmadan maksat da dağılarak ayrılmadır (*ve'l-murâdu bi'l-infisâli ellezî esbetet heyûlâ bi-vâsitati kabûli'l-cismi lehu, hüve infisâlü'l-infikâki*).⁵⁵ Bu açıklamalara göre “kendisi cevher olan cismin, kurucu unsurlarının da cevher olduğu” konusunda Meşşâî çizgiden ayrılmış gözükten filozof, cevher ve arazın tanımını şöyle yapmaktadır:

51 Sühreverdî, *İşrâk Felsefesi*, 99; *The Philosophy of Illumination*, 62. Sûretin cevher olmadığına dair Sühreverdî'nin getirdiği delillere dair ayrıntılı bilgi için bkz. Uluç, *Sühreverdî'nin İbn Sinâ Eleştirisi*, 93-98.

52 Sühreverdî, *İşrâk Felsefesi*, 94, 129; *The Philosophy of Illumination*, 56-57, 86. Mâtürîdî, Gazzâlî, Şehristânî gibi birçok kelâmcı, varlıkların aslımı teşkil eden bir heyûlâ kabul etmenin Allah'ın varlığını ve sıfatlarını kanıtlamayı güçleştireceğini, yoktan yaratma fikrini zedeleyeceğini belirtmişlerdir. Bu sebeple Râzî cismi madde ve sûretten bileşik olmayan bir cevher sayar ve bu tür basit bir cevherin tarifi ona göre ancak lazımlarıyla ve etkileriyle yapılabilir. Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin *el-Heyûlâ ve's-sûre* Adlı Risalesi: Tahlil, Tahkik ve Tercüme”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* I/1 (Ekim 2014): 63, 66.

53 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 333, 335.

54 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 336-337.

55 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 337.

Bu kitabın ıstılahında cevher, kendi zâtıyla kaim iken, araz bunun dışındadır ve mahiyet/heyet⁵⁶ olarak isimlendirilir. Cumhuriyet ıstılahında ise, cevher dış dünyada var olduğunda bir konuda (*mevzû*) bulunmayan mahiyettir. Araz ise dış dünyada var olduğunda bir konuda olan mahiyettir. Cumhuriyet konuyla (*mevzû*), kuruluşunda kendisine yerleşen şeyden, mahalden müstağni olmayı kastetmiştir. Mahalde olan tamamına yayılan ondan ayrılmayan bir parça gibi değil de, bir şeyde olandır. Konu, mahalden daha özeldir. Buna göre bazı cevherler bir mahalde olabilir. Bu cevhere sûret denilirken, onun mahalline heyûlâ ve madde denilir. Böylece mevzû ve madde, mahallin; sûret ve araz da hâllin/hulul edenin/yerleşenin altında değerlendirilir.⁵⁷

İbn Kemmûne cumhuriyet tanımından farklı olarak, kendisiyle kaim olan şeye cevher demekte ve arazi, mahiyet olarak isimlendirmektedir. Cumhuriyet ise cevherin ve arazın bir konuda bulunup bulunmamasını, dış dünya ile kayıtlamaktadır. Filozofun kendi ifadesinde belirttiği üzere cevher taksimi de cumhuriyetten farklıdır. Onlar madde, sûret, cisim, nefis ve akıl olmak üzere cevheri beş kısma ayırırken, İbn Kemmûne zorunlu varlık, cisim, nefis/ruh ve akıl olmak üzere dört kısma ayırmaktadır. Araz da nicelik, nitelik, izafet ve hareket olmak üzere dört kısımdır.⁵⁸ İbn Kemmûne arazın taksiminde iki ıstılahın aynı olduğunu söylese de, onun taksimi Sühreverdî gibidir. Çünkü ikisinde de zaman, sahiplilik, hal, etki, edilgi gibi arazlar, izafet kategorisinde ele alındığı için Meşşâilerde dokuz olan arazın sayısı, dörde inmiştir.⁵⁹ Dolayısıyla araz ve cevher konusunda “bu kitabın ıstılahı” şeklinde filozofun vurgusundan da anlaşıldığı üzere cumhuriyet karşısında yer aldığı ve bu veçhile Meşşâiler gibi düşünmediği görülmektedir. Ayrıca İbn Kemmûne'nin cevheri, “mütehayyiz” ve “gayrı mütehayyiz” şeklinde ikiye ayırması da⁶⁰ İşrâkî taksime benzemektedir. Nitekim Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf'ına* hâşiye yazmış olan Hasan Çelebi, İşrâkîlerin cevheri böyle tasnif ettiklerini, heyûlâ ve sûreti cisimden ayrı bir şey olarak kabul etmediklerini söyler. Onlar bir yere yerleşen cevhere, sûret; bir

56 İbn Kemmûne, *el-Kâşif (el-Cedîd fi'l-Hikme)*, thk. Hâmid Nâcî İsfahânî (Tahran: Müessesesi-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İnan; Berlin: Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 2008), 131. Bu edisyonda “hey'e”, bizim kullandığımız nüshada 255. sayfada “mahiyet” olarak yazılmış, ama dipnotta diğer yazma nüshalarda heyet kavramına yer verildiği belirtilmiştir. “Heyet” kavramı İşrâkîlikte Meşşâî düşüncedeki araz kelimesine karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Bkz. Baga, “İbn Sinâ Sonrası İslâm Felsefesinde Cisim Teorisi”, 22-23.

57 İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 255; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf: Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), II, 18- 21.

58 İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 259-262. İbn Kemmûne Tanrı'ya cevher denilmesi konusunda da cumhuriyetten farklı düşünür. Buna göre cumhuriyetin “inniyetin ötesinde, onun için bir mahiyet yoktur” açıklamasıyla, Tanrı cevher olmaktan çıkmıştır. Nitekim “var olduğu zaman bir konuda değildir” sözü, ancak bir şeyin varlığı, mahiyeti üzerine eklendiğinde doğru olur. Çünkü onlara göre mahalle yerleşen sûret ve mahal olan madde, cevher kabul edilir. İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 256, 260.

59 İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 259-262.

60 İbn Kemmûne, “Takrîbü'l-mehecce”, 203; İbn Kemmûne, *el-Cedîd*, 259.

başka cevhere mahal olan cevhere, heyûlâ adını vermezler. Dolayısıyla heyûlâ cisimleri meydana getiren arazların kâbili olduğu için, cisme verilen bir isim iken, sûret bu arazların adı sayılır.⁶¹ İbn Kemmûne'ye göre de Sühreverdî cismin türsel özelliklerini cevher değil, araz saymaktadır. Çünkü ona göre türsel sûretler değil; yaşlık, kuruluk, sıcaklık ve soğukluk gibi unsurî nitelikler ya da semavî heyetler cisimleri çeşitlendirmektedir.⁶²

İbn Kemmûne heyûlâ ve sûretin birbirinden ayrılamaz olmasının sebebini, birinin varlığı ve yokluğunun “diğeriyle” değil, “diğeriyle birlikte” olmasına dayandırır.⁶³ Buna göre madde bilkuvve olduğu için cisim, sadece madde olamaz; var oluşunda fail bir etkisi bulunmadığından dolayı sadece sûret de olamaz.⁶⁴ Aralarında ikisinden birinin diğerinden ayrılmasının mümkün olmadığı bir ilişki (*alâkatün-mâ*) vardır. Bu ilişkide biri diğerinin illeti, aracısı ve vasıtası olmadığı için bir kısır döngü söz konusu olmadığı gibi, aralarında bir öncelik ilişkisi de yoktur. Akıl sûret olmadan maddenin, madde olmadan da sûretin fertleşmesini bilemediği için ikisinden birisi, zorunlu olarak diğeriyle beraber kaim olur.⁶⁵ Madde, sûret olmadan varlığını sürdürmez; madde olmaksızın sûretin varlığı da düşünülemez.⁶⁶

Diğer taraftan heyûlânın varlığında sırf cisimsel sûret de yeterli değildir. Zira mutlak cismin varlığı mümkün değildir. Mâî, arzî ve semâvî ve bunların dışındaki cisimler mutlak cismin altındaki türlerdir. Cisimler ancak türsel sûretin eklenmesiyle farklılaşır. Çünkü cisim uzamsal bitişiklik olan cisimsel sûrete mugâyir, türsel sûretle özel bir tür olur. Mutlak cismin varlığı mümkün olmadığı için her cismin bir türsel sûreti vardır.⁶⁷ O halde heyûlâ cisimlik sûretinden ayrılmadığı gibi, cismi özel tür haline getiren türsel sûretten de ayrılmaz. Çünkü cisimler, şekilleri yaş cisimlerdeki gibi kolaylıkla veya kuru cisimlerdeki gibi zorlukla kabul etme ya da göksel cisimler gibi onları hiç kabul etmeme bakımından farklı oldukları için lâzımları bakımından da farklıdır. Bu lâzımlar ortak cisimsel sûrete değil, türsel sûrete bağlıdır. Dolayısıyla İbn Kemmûne İbn Sînâ'da olduğu gibi türsel sûretleri, farklı niteliklerine ya da konumlarına göre açıklar. Buna göre felekî ve unsurî cisimler, cisimlikte ortak olduğu halde, aynı konum ve mekâna sahip değildir.⁶⁸

61 Bekir Karlığa, “Cisim”, *DİA*, VIII, 31; Hasan Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf* (Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* kenarında) (İstanbul, 1292), II, 190.

62 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvîhât: el-İlâhiyyât*, 170a.

63 Heyûlâ ve sûretin birbirinden ayrı olmasının mümkün olmadığına dair delilleri görmek için bkz. İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvîhât: et-Tabiiyyât*, 40-54.

64 İbn Kemmûne, *el-Cedid fi'l-Hikme*, 483.

65 İbn Kemmûne, *et-Tenkihât: et-Tabiiyyât*, 55-58.

66 İbn Kemmûne, *et-Tenkihât: et-Tabiiyyât*, 40, 50.

67 İbn Kemmûne, *et-Tenkihât: et-Tabiiyyât*, 73.

68 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 340-341; Uluç, *Sühreverdî'nin İbn Sînâ Eleştirisi*, 92. Cismin varlığında ve tahassusunda haricî bir faile ihtiyaç duyduğuna dair deliller için bkz. İbn Kemmûne, *et-Tenkihât: et-Tabiiyyât*, 75-78.

İbn Kemmûne'ye göre kurucu unsurları madde ve sûret olmakla birlikte cismin kaynağı, zorunlu varlık, cisim ya da nefis değil, akıldır. Daha önce zikrettiğimiz üzere İlk Akıl'ın sahip olduğu itibarların sebepleriyle ilişkisi "üstün mümkünlük ilkesi" ne göredir. Yani varlık hiyerarşisinde zayıf olan gerçekleşmiş ise, üstün olanın öncelikle gerçekleşmiş olması gerekir. Bu bağlamda sudûr öğretisinde akıl, zorunlu varlıktan sonra cisimlerin varlığı için çıkış yeridir (masdar). Bu çıkış yerinin niteliği, heyûlanın varlığının sûretin yardımıyla belirli bir sûret olması bakımından değil, herhangi bir sûret olması bakımından taşmasıdır. İlk heyûlâ bir defa cisimlik sûretini aldıktan sonra farklılaşmak için, herhangi bir sûreti alacak şekilde özelleştikten sonra, ayrık ilkedен peş peşe sûretler maddeye gelir, belirli sûretler belirli maddeyle bitişir. Bu süreçte sûret, heyûlanın Faal Akıl'dan taşmasında yardımcı gözükse de onun illeti ya da vasıtası olamaz. Madde ve sûretin ayrılmazlık ilişkisi, birbirlerine muhtaç olmalarından kaynaklanır. Heyûlâ, varlığının devamı ve fertleşmek için sûrete ihtiyaç duyarken; sûret de var olmak, şekil almak ve fertleşmek bakımından heyûlâyâ ihtiyaç duyar. Unsurlar, mutlak cismin türsel sûret olarak özelleşmesiyle ortaya çıkan ilk basit cisimlerdir. Ezcümle, Zorunlu Varlık cisimleri vasıtasız yokluktan varlığa getirmemekte (*Vâcibu'l vücûdi felâ yebdeu'l'ecsâme bigayri vâsîtatın*) ve onların var olmasında (*icâd*) ayrık aklın aracılığı gerekmektedir. Burada cisme varlık veren nedenin Faal Akıl (*vâhibu's-suver*) olduğu ortaya çıkmaktadır.⁶⁹

Anlaşıldığı üzere İbn Sînâci gelenek cismin farklılaşması ve çoğalması konularını heyûlâ, sûret, akıl, nefis, kuvve, fiil, istidat, kabiliyet gibi terimlerle açıklarken; Sühreverdî duyulur cismin heyûlâ ve sûret gibi soyut kavramlarla ifade edilmesine karşı çıkararak niteliklerin ve heyetlerin cisimleri farklılaştırdığını düşünmektedir.

69 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 501-506. İbn Kemmûne cisimlerin kaynağını şöyle açıklamaktadır: "Cisimlerin heyetleriyle birbirinden farklı olması gerekir. Cisme bitişen bu heyetlerin, bizzat cisimliliğin kendisinin malulü olması imkânsızdır. Aksi halde cisimlikte eşit oldukları için tüm cisimlerin heyet, ölçü ve şekil bakımından eşit olmaları gerekirdi. Eğer sadece cisimlik heyetleri gerektirmeseydi cesetlerin de var olmaları gerekirdi. (Hâlbuki cisimlerin çoğalan şeylerin tahsis edicisi olmaksızın varlıklarının imkânsızlığı sebebiyle heyetleri olmadan bir varlığı yoktur.) İşte bundan, cesetlerin cismin dışında bir şeyle var olmaları gerekir. Bütün cisimler cisimlik tabiatında ortak olduğu için, bazı cisimler cisim olmak bakımından bu özellikleri gerektirmese, başka bir cisim onları gerektirmez. Cisim dışında eğer var edeni araz olursa, cevher olan cisim var olmaz. 'Kendi nefsiyle var olmayan (*lâ kvâme lehü bi-nefsihi*)' ifadesinden kaçınmayı bildiğinden dolayı, kendi nefsiyle var olanın varlığı araz olursa o, zorunlu varlık değildir. Çünkü bileşik olanlar vasıtasız olarak ondan sudûr etmez. Aksi halde öncelikle iki parçanın biri, sonra ikinci olarak onun vasıtasıyla kalanı var olur. Ancak cismin var oluşu bu şekilde gerçekleşmez. Çünkü onun parçalarından biri madde, diğeri de sûrettir." İbn Kemmûne'ye göre madde ve sûret birbirinin sebebi olmadığı gibi, cismin sebebi nefsanî cevher de değil, bilakis akıldır. Nitekim sudûr sisteminde heyûlâ, ayrık ilkedен (Faal Akıl'dan) sûretin yardımıyla taşar. Bu durum, herhangi bir sûret olması bakımındandır, belirli bir sûret olması bakımından değildir. Ayrık ilke peş peşe sûretlerle heyûlanın varlığını devam ettirir. Belirli bir madde olması bakımından sûretle fertleşen sonlu ve şekillenmeyi kabul ettiği için, sûretler de onunla fertleşir. Heyûlâ da mutlak sûret olması bakımından sûretle fertleşir. Bkz. İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 501-503.

Buna ilaveten fizik dünyada cisimlerin ortak mikdâr kavramını odak noktası yaparak kemal ve noksanlık kategorisiyle meseleye çözüm getirmekte, sıcaklık kavramını tanımlanabilir niceliksel bir kategoriye dönüştürmektedir.⁷⁰ İbn Kemmüne ise madde ve sûretin cismin kurucu unsuru olması ve cisimlerin çeşitlenmesi konusunda İbn Sînâ gibi düşünürken, madde ve sûretin cevherliği konusunda farklı düşünmektedir. İbn Kemmüne cevherin arazla nasıl kurulacağına dair bir açıklama yapmamış olsa da Sühreverdî'nin arazların, cevherlerin kurucusu olabileceği iddialarını kabul etmiş gözükmektedir. Diğer taraftan ölçü konusunda İsrâkîlik ile Meşşâilik söylemleri arasında çelişkiden ziyade kavramların kullanılmasındaki farklılıklara dikkat çekerek Sühreverdî'yi Meşşâilik içinde anlamaya çalışmakta ve bir bakıma uzlaştırmacı bir tarz geliştirmektedir.⁷¹

D. Tabii Cismin Eklentileri

Kurucu ilkeleri bakımından metafizikte ele alınan cismin doğa ilmine konu olması, onun hareketli ve durağan olması bakımındandır. Nitekim tabii cismin cisim olmak bakımından zâtî ilişkinleri sonluluk, şekil alma ve doğal mekâna (*hayyize*) sahip olmak iken; hareket ve onunla alakalı olan mesafe ve zaman ise hareketli olmak bakımından cisme ilişkin şeylerdendir.⁷² Daha önce anlatıldığı üzere boyutların sonlu oluşundan dolayı cisim şekil sahibidir ve basit cisimlerin şekli küreseldir. Boyutu ve şeklinden dolayı cismin mikdârı söz konusu olup mekânda yer kaplamaktadır. Her bir cismin tek bir doğal mekânı olmalıdır. Diğer taraftan yönler, sınırlar, boşluk, hareket, sükûn, zaman, mekân gibi cisme ilişkin ve onunla birlikte değişim, başkalaşım ve durağanlığa sebep olan şeyler, arazlardır.

İbn Kemmüne izafet, nicelik, nitelik ve hareketi arazlardan saymaktadır. Ona göre bu tür arazlar zihni, itibarî olan arazlardır, dış dünyada varlıkları yoktur. Cisme dışarıdan arız olan uzunluk, derinlik, hacim gibi uzamlar, tek başlarına dış dünyada müstakil olarak bulunamaz. Mikdâr niceliktir, nicelik de parçalardan oluşan şeyde olur. Bu parçalar ortak bir sınırdan buluşuyorsa muttasıl (sürekli) nicelik, buluşmuyorsa munfasıl (süreksiz) nicelik diye adlandırılır. Nicelik şöyle taksim edilir:

70 Arslan, "Fiziksel Evrenin Bütünleştirilmesi İçin Erken Bir Teşebbüs", 60.

71 Aristoteles'in *Metafizik*'te cevher olarak sunduğu sûreti, *Kategoriler*'de araz olarak sunması ve sûretin maddede bulunuşu ile arazın konuda bulunuşu arasındaki farkın nasıl açıklanacağı problem olmuştur. Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 15, 49. Aristoteles şârihleri de *Kategoriler* ve *Metafizik* arasında hem metin hem de öğretici odaklı bir uyum inşa etmek istedikleri için cevher olarak sunulan sûretin, maddede bulunmasından dolayı nasıl cevher olarak tanımlanacağına dair çeşitli görüşleri tartışmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Halil Üçer, *İbn Sînâ Felsefesinde Sûret Cevher ve Varlık* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 126, 155.

72 İbn Kemmüne, "Takribü'l-mehecce", 204; Baga, "İbn Sînâ Sonrası İslâm Felsefesinde Cisim Teorisi", 251, 271.

- i. Muttasıl (sürekli)
 - Karar kılmış: Mikdâr
 - Karar kılmamış: Zaman
- ii. Munfasıl (süreksiz): Sayı⁷³

İbn Kemmûne'ye göre zaman, öncelik ve sonralık cihetinden hareketin mikdârıdır.⁷⁴ Hareket ise “zorunlu olarak karar kılmamış bir heyet veya bir şeyin bir defada olmaksızın kuvveden fiile çıkmasıyla betimlenen şeydir”.⁷⁵ Hareketin doğal ve zorlamalı, döngüsel ve doğrusal çeşitleri vardır. Cismin hareketine gelince, “hareketli”, “hareket ettirici”, “içinde hareket olan”, “hareketin başladığı yer”, “hareketin kendisine doğru yöneldiği şey” ve “zaman” olmak üzere altı şeyle bağlantısı vardır. Cisimlerdeki başkalaşım konusunun hareketin nicelik, nitelik, yer ve konum kategorileriyle ilişkili olduğu söylenir. Böylece nicelik bakımından bir şey kendisinden çok olan ölçüye yönelik olup artma özelliği gösterirse, büyüme (*nümüvv*) ya da genişleme (*tehalhul*) olur. Ya da kendinden küçük mikdâra yönelik olup azalma gösterirse, solup gitme (*zübûl*) ya da yoğunlaşma (*tekâsuf*) olur. Nitelik bakımdan ise, cismin siyahtan beyaza değişmesi ya da meyvenin yavaş yavaş hamlıktan tatlılığa dönüşmesi gibi başkalaşma gerçekleşir.⁷⁶ Yer, zaman, konum, sahip olma gibi arazlar da izafetlerdendir. Durağanlık ise hareketin yokluğudur. Ay altındaki cisimler doğrusal hareket ederler ve üst, alt, sağ, sol, arka ön gibi yönleri vardır. Yönler uçlarla sınırlıdır, bu sınırlılık boyutların sonluluğu üzere anlaşılır.⁷⁷

İbn Kemmûne'ye göre de mekân, kuşatılan cismin dış yüzeyine temas eden kuşatan cismin iç yüzeyidir. Buna göre hüviyeti olmayan şeyin mekânı yoktur.⁷⁸ Basit ve bileşik cismin bir mekânın, mikdârın ve şeklinin olması gerekir. Bu cisimlerden her birinin konumu, bütün mekânlarda, mikdârlarda, şekillerde ve konumlarda var olmasının veya bunlardan herhangi birinden arınmış olarak var olmasının imkânsızlığından dolayı belirlidir. Bu belirli olan konum kendisi için doğal bir durumdur. Çünkü cismin iki doğal mekânının olması mümkün değildir.⁷⁹ İbn Kemmûne'ye göre cisimlerin ne dışında, ne de aralarında boşluk (*halâ*) yoktur. Boşluk, cismi doldurması bakımından maddede olmayan, kendi zâtıyla kaim olan, tam boyuttur. Ayrıca boyutların iç içe geçmesinin imkânsızlığından dolayı da boşluk yoktur. Zira eğer cisimlerin

73 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 261, 265; “Takribü'l-mehecc”, 202.

74 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 193.

75 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 171.

76 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 318-321. Sühreverdî'nin etkisiyle nicelik ve nitelikteki değişimleri ancak zihinde olan hareket olarak gören İbn Kemmûne, hareketin kategorilerdeki durumunu tartışır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pattabanoğlu, *İbn Kemmûne ve Felsefesi*, 165-169.

77 Pattabanoğlu, *İbn Kemmûne ve Felsefesi*, 154-165, 205-206.

78 İbn Kemmûne, *et-Tenkîhât: et-Tabîyyât*, 99; *el-Cedid*, 343, 507.

79 İbn Kemmûne, “Takribü'l-mehecc”, 204.

dışında boşluk olsaydı cismin sonlu olması mümkün olmaz, cisimsel âlemin varlığa gelişi cisimsel bir mekânda olurdu.⁸⁰ Ağır cisimlerin su üzerinde duruşu, taşın yere düşmesi, yani suyun kaldırma gücü ve yer çekim kuvveti, boyutların sonsuzluğunun olanaksızlığı gibi durumlar da boşluğun imkânsızlığından dolayıdır.⁸¹

İbn Kemmûne'ye göre nitelikler, niceliklere özgü olanlar, dış duyularla hissedilenler ve dış duyularla hissedilmeyenler olarak üç kısımda incelenir. Niceliklere özgü olanlar cismin teklik ve ikilik, şekil, gibi özelliklerini gösterir. Dış duyularla hissedilenlerden dokunma duyusu sıcaklık-soğukluk, yaşlılık-kuruluk, incelik-yoğunluk, katılık-akıcılık, sertlik-yumuşaklık, ağırlık-hafiflik gibi özellikleriyle cismi algılamak, diğer duyular renk, tat, koku, ses gibi özelliklerini algılar. Duyuyla hissedilmeyenler ise, tam olarak bilinmezler. Buna "hâl" denilir. Bu kısım, idrake konu olan epistemolojik meseleleri ve nefis konusunu ilgilendirir.⁸² Canlıların bedeni, cisim kategorisinde ele alınmakla birlikte, bu cisimlerin canlı olmalarını sağlayan yani "organik cismin ilk yetkinliği olan"⁸³ nefsleri vardır. Zira daha önce söylediğimiz üzere manevi cevher olan nefsin, maddi cevher olan cisim üzerinde yönetim ve tasarrufu söz konusudur. Nefis bu bağlamda doğa bilimleri ve metafizik arasında köprü vazifesi yapmaktadır.

Sonuç

1. İbn Kemmûne cismin tanımında; kendisine işaret edilebilmesi (somut bir nesne olması), doğal mekâna sahip (*mütehayyiz*) ve bölünebilir olması esaslarına öncelik vermiştir. Cismin sadece cevherden ibaret olmadığını, araz ve cevherin toplamı olarak bilinmesi gerektiğini iddia etmiştir.

2. Matematiksel cismi araz, tabii cismi ise cevher kategorisinde incelemiştir.

3. İbn Kemmûne'de metafizik bakımdan mahiyet sahibi mümkünlere varlık, haricî bir ilke tarafından feyz olmuştur. Cisimliliğin ortaya çıkışı da aynı sistem olan sudür öğretisine göre açıklanmış ve kaynak olarak da akıl gösterilmiştir.

4. Cisimlik boyutlara sahip olmakla değil, cisimlik sûretine sahip olmakla bilfiil gerçekleştiği için cismin kurucu unsurları, heyûlâ ve cisimsel sûrettir. Sühreverdî'nin iddia ettiği gibi cisim sadece mikdârdan ibaret değildir. Bu açıdan İbn Kemmûne, Meşşâî ekolü benimsemiş, İşrâkî çizgiyi aşmıştır.

80 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 344-6; İbn Sinâ, *el-İşârât*, 92; İbn Kemmûne, *Şerhu'l-Usûl*, 108b-109a.

81 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 346.

82 İbn Kemmûne, *el-Cedid*, 285.

83 İbn Sinâ, *Kitâbü'n-Necât*, 137.

5. İbn Kemmüne atomu ve boşluğu kabul etmeme hususunda, Meşşâi ve İşrâkî düşünceyle aynı fikri paylaşmıştır.

6. Maddesiyle bilkuvve, sûretiyle bilfiil olan cisimde bitişme ve ayrılmayı kabul eden, maddedir. Kesintisiz bütünlük ise sûrettir. Cisimlik sûreti bütün cisimlerde ortak iken, türsel sûretler cisimlerin çeşitlenmesini sağlamaktadır. Heyûlâ varlığının devamı ve fertleşme için sûrete, sûret de var olmak, şekil almak ve fertleşme için heyûlâya ihtiyaç duymaktadır. Bu ilişki illiyet, alet veya vasıta ilişkisi olmadığı için aralarında bir öncelik durumu da söz konusu değildir.

7. İbn Kemmüne cevher-araz tanımında ve sınıflamasında İşrâkî ekolü benimsemiştir. Cismin madde ve sûretten mürekkep olduğunu kabul ettiği halde, bunları cevher kategorisine dâhil etmemiştir. Çünkü bitişiklik sureti, yani cisimlik sûreti, zatıyla değil de heyûlâ ile kaim olduğu için cevher değildir. Arazların cevherlerin kurucusu olabileceğine dair delil sunmasa da vardığı sonuç, bunu kabul ettiğini göstermektedir.

8. Sühreverdi'nin *et-Telvihât* ve *el-İşrâk*'taki cisim teorisi birbirinden farklı olduğu halde, İbn Kemmüne bunu çelişki olarak görmemiş ve Sühreverdi'yi Meşşâi çizgiye çekmeye çalışmıştır. Benzer düşünceler Kutbüddin eş-Şirâzî tarafından da tekrarlanmıştır.

Yukarıdaki tespitler neticesinde İbn Kemmüne'nin her iki geleneğin düşüncelerinde revizyona gittiğini, doğru bulduğu öğretileri sistemine dâhil ettiğini ve eklektik bir tarz sergileyerek kendisine özgü bir cisim teorisi geliştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Sühreverdi'nin *et-Telvihât* ve *Hikmetü'l-işrâk*'ta kullandığı üslup ve düşünce farklılığı cisim konusunun anlaşılmasında bir problem gibi gözükmele birlikte, İbn Kemmüne bu durumu çözmeye çalışmış, bir taraftan İbn Sinâcî sınırları aşarken, diğer taraftan da Sühreverdi'yi Meşşâîliğe yaklaştırma girişiminde bulunmuştur. Sonuç olarak cisim konusunun geniş muhtevastından dolayı bu makale, daha sonra yapılacak ayrıntılı çalışmalara kaynak olabilecek şekilde temel hususlar çerçevesinde sunulmuştur. Nitekim daha sınırlı başlıklarla, Şirâzî, Devvânî, Mîr Dâmâd ve Molla Sadrâ gibi İbn Kemmüne'nin üzerinde etkisi bulunan düşünürlerle de yapılabilecek karşılaştırmalı çalışmalar sayesinde, alana yapılabilecek katkıların devamlılığı sağlanabilecektir.

Kaynakça

Alper, Ömer Mahir, *Akılın Hazzı İbn Kemmüne'de Bilgi Teorisi*, İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2004.

Altaş, Eşref, "Fahreddin er-Râzî'nin el-Heyûlâ ve's-Sûre Adlı Risalesi: Tahlil, Tahkik ve Tercüme", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* I/1(2014), 51-116.

Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.

-----, *Fizik*, çev. Saffet Babür, İstanbul: YKY, 2012.

- , *Kategoriler*, çev. Y. Gurur Sev, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Arslan, İshak. "Fiziksel Evrenin Bütünleştirilmesi İçin Erken Bir Teşebbüs: Sühreverdî'nin Miktar Kavramı", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* III/2, (2017), 47-69.
- Baga, Mehmet Sami, "İbn Sinâ Sonrası İslâm Felsefesinde Cisim Teorisi: *Hikmetü'l-Ayn* ve Şerhleri Çerçevesinde", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkif: Mevâkif Şerhi*, çev. Ömer Türker, II, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Hasan Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif* (Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif* kenarında), II, İstanbul, 1292.
- İbn Kemmüne, *Şerhu'l-Usûl ve'l-cümel min mühimmâtü'l-ilm ve'l-amel* (Şerhu'l-İşârât), Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli 2516.
- , *Şerhu't-Telvihât: el-İlâhiyyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa 854.
- , *el-Cedîd fi'l-hikme*, thk. Hâmid Mer'îd el-Kübeysî, Bağdat: Câmîatiü Bağdâd, 1982.
- , *et-Tenkihât fi şerhi't-Telvihât: et-Tabîyyât*, ed. Hossein Ziai ve Ahmed Alwishah, California: Mazda Publishers, 2003.
- , "el-Kelimâtü'l-vecîze", *A Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*, nşr. Reza Pourjavady ve Sabine Schmidtke, 139-185, Leiden: Brill, 2006.
- , "Takrîbü'l-mehecce ve tehzibü'l-hucce (Telhîsü'l-hikme)", *A Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*, nşr. Reza Pourjavady ve Sabine Schmidtke, Leiden: Brill, 2006.
- , *Ta'likât ale's-suâlâtü'l-mevrûde ale'l-usûleyn min Kitâbi'l-Meâlim*, ed. Sabine Schmidtke ve Reza Pourjavady, Tahran: Iranian Institute of Philosophy, 2007.
- , *el-Kâşif (el-Cedîd fi'l-hikme)*, thk. Hâmid Nâci İsfahânî, Tahran: Müessesese-i Pejûheş-i Hikmet ve Felsefe-i İrân; Berlin: Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 2008.
- , "Ecvibetü'l Mesâili İzziddîn Ebû Rızâ Sa'd b. Mansûr b. Kemmüne", *Ecvibetü'l Mesâli'n-Nasriyye (Felsefe Mektupları Tûsî ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefî Yazışmalar)*, çev. Murat Demirkol, 65-79, Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- İbn Sinâ, *Kitâbü'n-Necât*, nşr. Mâcid Fahrî, Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1982.
- , *Fizik*. çev. Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayınları, 2004, I.
- , *Metafizik*. çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, I-II, İstanbul: Litera Yayınları, 2004-2005.
- , *İşaretler ve Tembihler: el-İşârât ve't-Tenbihât*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit ve Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayınları, 2005.
- , *en-Necât: Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013.
- , *Tanımlar Kitabı: Kitâbü'l-Hudûd*, metin ve çev. Aygün Akyol ve İclal Arslan, Ankara: Elis Yayınları, 2013.
- Karlığa, Bekir, "Cisim", *DİA*, VIII, 28-31.
- Langermann, Y. Tzvi, "Ibn Kammûna and the New Wisdom of the Thirteenth Century", *Arabic Sciences and Philosophy* 15 (2005), 277-327.
- Pattabanoglu, Fatma Zehra, *İbn Kemmüne ve Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- , "Nür Kavramı Bağlamında İbn Kemmüne'nin İshrâki Gelenekteki Yeri", *Şeyhü'l-İshrâk'ın İzinde: İlk Dönem İshrâki Şârihler*, ed. M. Nesim Doru, Ömer Bozkurt ve Kamuran Gökdağ, 181-211, Ankara: Divan Kitap Yayınları, 2015.
- , "İbn Kemmüne'nin Evren Tasavvuru", *Erdem* 77/2 (2019), 61-86.
- Sühreverdî, *The Philosophy of Illumination*, ed. John Walbridge ve Hossein Ziai, Provo: Brigham Young University, 1999.
- , *Kitâbü't-Telvihât: Hikmet Parlıtları*, çeviri ve eleştirili metin Ahmet Kamil Cihan ve Salih Yalın, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- , "et-Telvihât: et-Tabîyyât", İbn Kemmüne, *et-Tenkihât fi şerhi't-Telvihât: et-Tabîyyât*, ed. Hossein Ziai ve Ahmed Alwishah, California: Mazda Publishers, 2003.

- , *İşrâk Felsefesi: Hikmetü'l-İşrâk*, çev. Tahir Uluç, İstanbul: İz Yayınları, 2012.
- eş-Şîrâzi, Kutbüddin, *Şerhu Hikmeti'l-İşrâk*, ed. Abdullah Nûrânî ve Mehdi Muhakkık, Tahran: Müesseseyi Çâb ve İntişârât-ı Hikmet, 2001.
- et-Tûsî, Nasîrüddin, *el-İşârât ve't-tenbihât maa Şerhi Nasîriddin Tûsî*, thk. Süleyman Dünyâ, II, Kahire: Dâru'l-Maârif, 1960.
- Uluç, Tahir, *Sühreverdî'nin İbn Sinâ Eleştirisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Üçer, İbrahim Halil, *İbn Sinâ Felsefesinde Süret Cevher ve Varlık*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Ziai, Hossein, "The Illuminationist Tradition", *History of Islamic Philosophy*, ed. Seyyed Hossein Nasr ve Oliver Leaman, 465-496, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1996.